

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ' ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰ

ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਪੰਜਾਬੀ)

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਜੈਤੋ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ)

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਕੰਸਟੀਚੂਐਂਟ ਕਾਲਜ)

Email-id : drtaggar@gmail.com

Abstract: ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਟੈਕਸਟ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਦਸ਼ਾ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਾਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 1977 ਈ. ਵਿਚ ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੱਸਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ ਅਤੇ ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦਰ ਪਏ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਲਿਤਾਂ ਜਿਹੀ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ 1979 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲੀ-ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਐਸਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੋੜੇ ਅਤੇ ਦੁਖਦ ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੰਢਾਏ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਮਨ ਅਤੇ ਲਿਤਾੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀਆਂ ਖਾਂਦਿਆਂ ਤੱਕਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਆਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਜਾਤੀਗਤ ਦਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਅੰਤਮ ਸਾਹਾਂ ਤੱਕ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚਿੱਤਰਣ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਾਸਲ ਹੈ।

Keywords : ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਨਾਵਲਕਾਰ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਢੰਗ ਅਤੇ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਦਸ਼ਾ, ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਲਾਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਉਪਰੰਤ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕਪਾਸ਼ਤ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਭਾਰਤੀ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਨਾ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਪੱਛਮੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ

ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਕਬੀਲਾ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੇ ਉਕਤ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਤੇ ਜਟਿਲ ਬਣਾਇਆ। ਕਰਮਜੀਤ ਦੇ ਨਾਵਲ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦਾ ਤੱਥਾਤਮਕ ਵੇਰਵਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੁਭਵ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹਨ।¹

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 1977 ਈ. ਵਿਚ **ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ** ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੱਸਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਗਲੇਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ **ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ** ਅਤੇ **ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ** ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਚੌਥੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾਵਲ ਅੱਗ ਦਾ ਗੀਤ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਨਾਵਲ **ਜ਼ਖਮੀ ਦਰਿਆ** ਅਤੇ **ਅਕਾਲਪੁਰਖੀ** ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਪੰਧ ਮੁਕਾ ਕੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਜਿਹੇ ਅਹਿਮ ਮੁੱਦਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਛੇੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਗਿਣਤਮਕ ਯੋਗਦਾਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਜਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਪਨਾਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਿਲੱਖਣ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲੀ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਗਾਂਹ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਵਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਣੀ ਕੁੱਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਰਾਹੀਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਣਤਮਕ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਐੱਖਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਬਣਤ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਅੰਦਰ ਭੌਤਿਕ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਾਨਣਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਦ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਿਰਫ ਗਿਣਤਮਕ ਪਸਾਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅੰਦਰ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਗਲਪ ਬਿੰਬ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

“ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਸੁਭਾਵ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਾ ਕੇਵਲ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਲੀਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ... ਕਿਉਂਕਿ ਭਿੰਨਤਾ ਜਾਂ ਸਮਤਾ ਦਾ ਅਸਲ ਆਧਾਰ ਰਚਨਾ ਵਿਵੇਕ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਰਚਨਾ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ।”²

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰਚਨਾ ਵਿਵੇਕ ਜਾਂ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ :

ਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਵਲ ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨੀ ਅੰਦਰ ਪਏ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਲਿਤਾਂ ਜਿਹੀ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ

1979 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਡਾ. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ:

“ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਲ (ਬੁਰਕੇ ਵਾਲੇ ਲੁਟੇਰੇ, ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ) ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਤਰਜ-ਇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲੀ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਬਿਹਤਰੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਨ। ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।” 3

ਪਰੰਤੂ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਉਪਰ ਇਹ ਕਥਨ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਹਿਤ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਸ ਦੀ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਕੁੱਸੇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਜਾਂ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਵਿਵੇਕ ਆਪਣੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਰਾਹੀਂ ਅਗਲੇ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਦਾ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਇਸ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।” 4

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਠੋਸ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤਿ-ਦਿਨ ਪਤਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਰ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਦਲਿਤ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਉਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਇੰਨੀ ਹਾਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਵਧਦੇ ਸੰਕਟ ਦੇ ਭੋਗਣਹਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਪ੍ਰਤਿ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਹੱਲ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਰੂੜੀ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਇਹ ਰੂੜੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਚੇਤਨ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਰੂੜੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਾਵਲੀ ਜਗਤ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛੜੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਭਰਮ-ਮੁਕਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਸਾਂਝੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਆਧਾਰਤ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਪੱਛੜੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਭਰਮ-ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਸੰਕਟ ਦੇ ਹੱਲ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰ ਕੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਸਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਾਵਲੀ ਰੂੜੀ ਵਰਗ-ਗਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਸਤੂਗਤ ਵੇਗ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਕਟ ਜਾਂ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਗ਼ੈਰ-ਦਰੁੱਸਤ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਹੱਲ ਵਿਚ ਉਲਝਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਮਾਧਾਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁੱਸਾ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਸੋਝੀ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮੂਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਹਸਤਾਖਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ।

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਓਤ-ਪੋਤ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਆਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਹੱਲ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ

ਦੀ ਕੰਗਾਲੀ-ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਆਰਥਕ-ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੱਧਤੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰੋਚਿਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤਿ ਉਪ-ਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸ ਦੀ ਖੇਟ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।

ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਤੌਰ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨੀ, ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਜਮਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਾਏ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਲਹਿਰ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਕੇਵਲ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਆਰਥਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਕਟ ਹੈ। ਮੰਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਚੱਲਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਚੱਲਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਆਪਣੇ ਜਿਣਸੀ ਅਤੇ ਭਾਵਕ ਕਲੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸਬੰਧ ਸਰੋਤਕੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡੂੰਘੇ ਦਰਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਹ ਪਾਤਰ ਵੇਲੇ ਦੇ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ ਮਾਹੌਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕਦਰਾਂ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਤਾਂ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਫ਼ਤਵੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਥਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਰਖਦੀ ਹੈ।” 5

ਦਰਅਸਲ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਮਾਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਮਦਰਦ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਵਿਵੇਕ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸੰਕਟ ਮਾਰੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖੜੋਣ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਘੱਟ ਸੀ। ਇਉਂ ਕੁੱਸੇ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਹੱਲ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੇ ਆਦਿ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਨਾਵਲਕਾਰ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੇਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ-ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਲਪ ਅਨੁਭਵ ਉਪਰ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪੱਛਮ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਉਪਰ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਆਦਿ, ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਲਪ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਰਚਨਾ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ — ਕਿ ਕੁੱਸਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਾਡਾ ਮਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਲਪ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ

ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰੇ ਪੜਾਅ ਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਸਾ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਣ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸੈਕਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਨਾ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਸਵਸਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਣਖੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਸਾਥਣ ਦੇ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅੱਖੜ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲਿੰਗਕ ਅਤ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਤਾਂ ਬਣਾਇਆ ਇਸ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਉਸ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਸੀਮਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯਥਾਰਥਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮਕਾਨਕੀ ਮੋੜ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ। ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਕਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਕੁੱਸਾ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚਲੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜੇ ਨਵੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁ-ਪਸਾਰੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਕਟ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਰਥਕ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਰਥਕ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਉਸਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਅਨੁਭਵ-ਮੂਲਕ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।” 6

ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਪਾਤਰ ਕੇਵਲ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇੰਝ ਦੀ ਆਰਥਕ-ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਕੋਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਏਨੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੋਣਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਕਲੇਸ਼ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਣ-ਵਿਆਹੇ ਕੇਵਲ ਅਤੇ ਵਿਆਹੀ ਵਰ੍ਹੀ ਦੀਪੇ ਦੇ ਨਜਾਇਜ਼ ਪਰੰਤੂ ਯਥਾਰਥ ਮੁਤਾਬਕ ਜਾਇਜ਼ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। “ਇਸ ਮੁਲਾਹਜੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਰੋਮਾਂਸ ਜਾਂ ਵਿਭਚਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਕ-ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕੇਵਲ ਦੀ ਪਿੱਛਲ-ਝਾਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।” 23 ਜਵੰਦਾ ਜੋ ਕਿ ਕੇਵਲ ਦਾ ਦਾਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਕ ਵਿਆਹ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਅਪੜਦਿਆਂ ਕੇਵਲ ਦੇ ਪਿਉ ਬਚਨੇ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਵੇਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨਿੱਘਰ ਚੁੱਕੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਘਰ ਦੀ ਨਿੱਘਰੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਭਾਂਪਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਕੁੱਸੇ ਨੇ ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ :

“ਰੂਪ ਨੂੰ ਚੱਟਣੈ ! ਕੁੜੀ-ਖਾਉ ਏਥੇ ਘਰ ਦੇ ਲਿਓੜ ਆ ਕੇ...ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੀਮ ਰਾਹ ਛਕ ਛੱਡੀ...ਨਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਜੱਟ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੇ ਕੰਮ ਈ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਕਰੂਗਾ ਕੀ ? ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਏਥੇ ਫਾਹੇ ਦੇ ਦਿਉ ਬਈ ਨੰਘਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਪ ਮਾਰੇ !”7

ਜਵੰਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਬਚਨੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, “ਇਉਂ ਤਾਂ ਮੁੰਡਾ ਬੁੱਢਾ ਹੋ-ਜੁਗਾ-ਨਿੱਤ-ਉਡੀਕਦਿਆਂ ਕਿਤੇ ਉਮਰ ਈ ਨਾ ਲੰਘ ਜਾਵੇ। ਹੋਵੇ ਨਾ ਤਾਂ ਮਹਿੰਗੀ-ਸਸਤੀ ਮੁੱਲ ਦੀ ਕੀ ਦੰਦੀਆਂ ਵੱਖਦੀ ਐ ?”8 ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨਬਚਨੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਦਲਿਤ ਚਿੱਤਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਮੁੱਲ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਦਮਨ ਦੀ ਜਿਥੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਦੇ ਧੰਦੇ ਦੀ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਔਰਤ ਦੀ ਦਲਿਤ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

“ਛਾਗਰ ਕੋਲ ਆਈਆਂ ਤੀਵੀਆਂ 'ਚੋਂ ਜਵੰਦੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਹਵਾ ਸਮੱਧਰ ਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਤਾਂ ਛੰਨਾਂ ਵਾਲੇ ਨੇ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮੰਗੇ। ਜਵੰਦੀ ਦਾ ਸਾਹ ਉਤਾਂਹ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।”

“ਤੂੰ ਲੈਣ ਦੇਣ ਆਲੀ ਗੱਲ ਕਰ ਭਜਾਉਣ ਆਲੀ ਨਾ ਕਰ ਨਾ।”

“ਲੈਣ ਦੇਣ ਵਾਲੀਓ ਈ ਐ — ਤੀਮੀਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਭਾਲੀ ਨੂੰ ਥਿਅੰਦੀ...ਸੋਚ-ਲੋ ? ਮੇਰੇ ਗਾਹਕ ਤਾਂ ਬਥੇਰੇ ਐ...ਥੋਨੂੰ ਪਤਾ ਈ ਐ, ਇਹ ਅਟਕਣੀਆਂ ਤਾਂ ਹੈ-ਨੀ ਦਿਨ ਪੰਜ ਜਾਂ ਸੱਤ।” 9

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਬਾਦ ਰਾਹੀਂ ਕੁੱਸਾ ਕੇਵਲ ਬਚਨੇ ਦੀ ਲੋੜ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਰ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਬਚਨੇ ਵਰਗੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਰੀਦੋ-ਫ਼ਰੋਖ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗਾਹਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਤੋੜਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਮੰਗੇ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰੇਕ ਬਚਨੇ ਜਿਹੇ ਕਿਸਾਨ ਤੋਂ ਤਵੱਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਬਚਨੇ ਦਾ ਪਿਉ ਜਵੰਦੀ ਬੇਸ਼ੱਕ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਬੰਨ ਸੁਭ ਵਜੋਂ ਉਸ ਲਈ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਜੁਗਾੜ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਵੰਦੀ ਅਤੇ ਬਚਨੇ ਜਿਹਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਹੰਢਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਹੀ ਬੜ੍ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਜੋ ਕਿ ਖ਼ੁਦ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਾਤੀਗਤ ਹਉਂ ਤੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦੀ ਆਰਥਕ ਤੰਗੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਜਾਂਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜਵੰਦੀ ਦੇ ਬਚਨੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜੁਗਾੜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਉਂ ਮੁਤਾਬਕ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਅੱਗੋਂ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਚਨੇ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਕੇਵਲ, ਜੈਬ, ਲੀਖਾ, ਨੈਬ ਅਤੇ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੰਗਤ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਪਰੰਤੂ ਜਾਤੀਗਤ ਸੋੜੀ ਸੋਚ ਸਦਕਾ ਬਚਨੇ ਦੀ ਔਲਾਦ ਦੀਆਂ ਤਰੱਕੀ ਪ੍ਰਤਿ ਵਧਦੀਆਂ ਪੁਲਾਘਾਂ ਵੀ ਸ਼ਰੀਕੇ ਵਿਚ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਦਲਿਤ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ :

ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਡਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਣੋਂ ਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੁੱਬ ਬਣ ਗਈ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਮਿੱਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਆਖਦੇ, “ਉਇ ਪੁੱਤ ਤਾਂ ਚੂਹੜੀ ਦੇ ਈ ਐ, ਤਾਂ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜੇ ਕਮਾਈ ਕਰਦੇ ਐ...ਜਾਤ ਤਾਂ ਨੀ ਲੁਕਣ ਲੱਗੀ।” ਗੱਭਰੂ ਮੁੰਡੇ ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਤੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹਿੱਕ ਕੱਢ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦੁੱਭਰ ਸੀ। ਸਾਕ ਵਾਰੀ ਗੱਲ ਚੜ੍ਹਦੀ-ਚੜ੍ਹਦੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਤੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ।” 10

ਦਰਅਸਲ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਧਸੀ ਪਈ ਜਾਤੀ ਹਉਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣੋਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਕੇਵਲ ਜੋ ਕਿ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ 'ਚੋਂ ਬਚਨੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬਚਨੇ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੈ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਜਾਤੀਗਤ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨੋਹਣਾ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਦਾਰੂ ਪੀਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ 'ਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦਾ ਸੰਬਾਦ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ :

“ਲੈ-ਹੁਣ...।” ਕੇਵਲ ਨੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਗਲਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਮਿੰਨਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਾਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਚੂਹੜਿਆਂ ਆਂਗੂੰ ਨਾ ਕਰੀਂ ਤੂੰ !” ਤੇ ਉਹ ਦੇਵੇਂ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਤਿੜ-ਤਿੜ ਕਰਕੇ ਹੱਸ ਪਏ।” 11

ਕੇਵਲ ਛੜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਔਰਤ ਛੀਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਰਖਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਦੀਪੇ ਜੱਟੀ ਨਾਲ ਅੱਟੀ ਸੱਟੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਛੀਲੇ ਨੂੰ ਨਿਗੁਣੀ ਚੀਜ਼ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਵਿਡੰਬਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਕਾਮ-ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ।

“ਧਰਮਸਾਲਾ ਕੋਲ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਝੰਬੜ ਮਾਰੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਆਕਾਰ ਦਿਸਿਆ। ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਛੀਲੇ ਮਜ਼ਬਬ ਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਦੀ ਢੀਚਕੂੰ ਚਾਲ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਆਣ ਆ ਗਈ।”

“ਕਿਹੜੈ ਉਇ ? ਪਛਾਣ ਕੇ ਉਸ ਰੋਅਬ ਮਾਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।”

“ਮੈਂ ਆਂ ਸਰਦਾਰਾ !”

“ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣ...ਹੈ !” ਕੇਵਲ ਨੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਝੁਲਦਿਆਂ ਥਿੜਕਵੇਂ ਬੋਲ ਨਾਲ ਆਖਿਆ, “ਆਵਦੀ ਛੀਲੇ ਨੂੰ ਆਖੀਂ...ਜੇ ਖੇਤ 'ਚ ਦੇਖ ਲੀ। ਉਹ ਕਰੂੰ, ਜਿਹੜੀ ਨਾ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇ, ਅੱਗੇ ਆਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੁਣ...ਆਹੋ ! ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨੂੰ !” 12

ਦਰਅਸਲ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਤਿ ਦਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਘਿਨਾਉਣੀ ਹਰਕਤ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤਿ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਤਸਵਰ ਕਰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ :

“ਉਦੋਂ ਚੂਹੜੀਆਂ ਨੇ ਹੱਦ ਈ ਕਰਤੀ।” ਰੇਟੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਮਜ਼ਬੂਤਾਂ ਦਾ ਟੋਲਾ ਟੱਕਰਿਆ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਂਦੀ ਦੀਪੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਉਹ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈਕੀਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਮਿੱਡੇ ਜਿਹੇ ਨੱਕ ਵਾਲੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਆਖ ਰਹੀ ਸੀ, “ਨੀ ਥੋਨੂੰ ਗੱਲ ਦੱਸਾਂ, ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀਰ ਚੋਈ ਤਾਂ ਬਲ੍ਹਾ ਸੋਖੀ ਐ !...ਪਰਸੋਂ ਭੈਣੇ ਅਸੀਂ ਨੰਬਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮੱਕੀ ਡੁੰਗਣ ਗਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਡਿਓਂ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈਗਾ ਨਾ...ਸੁਹਣਾ ਜਿਆ...ਕੁੜੇ ਉਹ ਐਮੇ ਗਧੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਆਂਗੂੰ ਮਸਤਦਾ ਫਿਰੇ-ਮੈਂ ਅੱਖ ਮਾਰ ਕੇ ਜੇਹਿਆ ਤੇ ਹੱਸ ਪਿਆ, ਅੱਧੀ ਬਾਲਟੀ ਛੱਲੀਆਂ ਦੀ ਵੱਧ ਲਿਆਈ ਤੇ ਚਾਰ ਪੂਲੀਆਂ।”

“ਬੜੀ ਖਚਰੀ ਐ ਤੂੰ ?” ਇਕ ਚੁਲਬੁਲੀ ਜਿਹੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਖਚਰਾਪਣ ਕਾਹਦਾਂ ਭੈਣੇ ! ਰਾਹੀਆਂ ਨੇ ਰਾਤ ਕੱਟਣੀ ਤੇਰੀ ਚੱਕ ਨਾ ਮਸੀਤ ਲਿਜਾਈ — ਘਰੇ ਨਿਆਣੇ ਭੁੱਖੇ ਬੈਠੇ ਸੀ...।”

“ਨੀ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਐ !” ਇਕ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨੇ ਗੱਲ ਤੋਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਵੇਖ ਲੈ, ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਵੀ ਬੰਦੇ ਈ ਐ, ਬੀਮਾਰੀ ਪੈਣੇ ਉਤੇ ਹੋ ਹੋ ਡਿੱਗਦੇ ਐ...ਨਾਲੇ ਘਰੀਂ ਜੱਟੀਆਂ ਮੂਨ ਅਰਗੀਆਂ।” 13

ਜਿਥੇ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਸੁਧਾਰਨ ਖਾਤਰ ਆਪਣੀ ਦੇਹ ਤੱਕ ਵੀ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਤੇ ਡੱਟਦੀਆਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਗੋਜੇ ਦੀ ਘਟਨਾ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਖਦੇਵ ਕਾਮਰੇਡ ਵਰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਕੋਈ ਸੁਚਾਰੂ ਯੋਜਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਚੇਤਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰਗਰ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਵਾਹਰੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਸਾਰੂ ਸਿੱਟੇ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਮਿਹਣਿਆਂ ਭਰੇ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜ ਕੇ ਕੇਵਲ ਵਰਗੇ ਜੱਟ ਪਿਓ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਜਾਤੀਗਤ ਦਲਿਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਗਲਾਪਣ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਥਿਤ ਸਵਰਣ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕਹਾਉਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਪਿਉ ਵਾਲੀ ਜਾਤੀ ਹਉ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਕਹਾਉਣ ਲਈ ਮੰਨਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਅਕਰਮਾਸ਼ੀ (ਦੋਗਲਾ) ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਘਾਣ ਕਰਦੀ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜਣਾ ਮਰਾਠੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸ਼ਰਣ ਕੁਮਾਰ ਲਿੰਬਾਲੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਅੱਕਰਮਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਆਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਪਿਉ ਕਥਿਤ ਉੱਚ ਜਾਤੀ 'ਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿੰਬਾਲੇ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਸਵਰਣ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਥੇ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਗਲਾ (ਅੱਕਰਮਾਸ਼ੀ) ਕਹਿ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਲਿਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਕੀ ਮੈਂ ਸਵਰਣ ਹਾਂ ? ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਅਛੂਤ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਂ ਅਛੂਤ ਹਾਂ ? ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਓ ਸਵਰਣ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਰਾਸੰਦ ਵਾਂਗ ਹਾਂ। ਅੱਧਾ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ (ਸਵਰਣ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਹਾਂ, ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਲਾ (ਅਛੂਤ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ), ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ ? ਮੇਰਾ ਨਾਤੂਆਂ ਕਿਸ ਨਾਲ ? ਮੇਰੀ ਜੇਰ ਕਿਸ ਨਾਲ ?” 14

ਇੰਵ ਕੇਵਲ ਦਾ ਇਹ ਦੋਗਲਾਪਣ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਲਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੂਬੀਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਘੱਟ ਹਨ। ਕਥਿਤ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪੋਟੇ ਜਾਇਆ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਿਉ ਦੀ ਜਾਤੀ ਹਉਂ ਵੱਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ।

ਕੇਵਲ ਦੀ ਕਾਮ-ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਛੀਲੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੀਪੇ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੇਵਲ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੀਪੇ ਦੀ ਉਹਦੇ (ਕੇਵਲ) ਘਰ ਆਉਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਨੀਅਤ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕਾਕੂ ਤੋਂ ਵੀ ਲੁਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ।

ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ, ਆਪਣੀ ਅਣਸ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਤਰਸਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਹੜਾ ਹਰਿਆ-ਭਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਜਦ ਦੀਪੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੇਵਲ ਦੇ ਆ ਵੱਸਣਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਪੱਛੂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦੀ। ਆਖਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਦੀ ਅਮਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਘਰ ਵਸਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਅੱਕ ਚੱਬਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੋਣਕ ਹੋ ਸਕੇ। ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਇਹ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜਦਿਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਜੱਟ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿੱਘਰਦੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਜਾਤੀਗਤ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਬੱਝਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਲਈ ਅਤਿ ਦੀ ਦਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ ਦੀਪੇ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਹਿ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੈਲੇ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਆਹੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਮੇਚ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਗੁਰਬੰਸ਼ੇ ਲਈ ਭਰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਪਤੀ ਦਾ ਫ਼ੈਜ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੀ ਨੇਹਣੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਜੀਜੇ ਵੱਲ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਹੀ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਲਿਤ ਜਿਉਣ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੰਗਾਲੀ ਜਾਂ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉਪਰ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੇ ਇਹ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝੌਤਿਆਂ, ਦਿਲਬਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਆਪਣੇ ਦਲਿਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜਿਉਣ ਜੋਗਾ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸਾਨੀ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੈ। ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।
ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੱਟ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੱਟ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਲੱਭਣ ਦਾ ਸਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।” 15

ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲੀ-ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਐਸਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛੂ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੋੜੇ ਅਤੇ ਦੁਖਦ ਅਨੁਭਵ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੰਢਾਏ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਮਨ ਅਤੇ ਲਿਤਾੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀਆਂ ਖਾਂਦਿਆਂ ਤੱਕਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਆਰਥਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਜਾਤੀਗਤ ਦਲਿਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਅੰਤਮ ਸਾਹਾਂ ਤੱਕ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚਿੱਤਰਣ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਾਸਲ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦੇ ਨਾਵਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਭੂਮਿਕਾ।
2. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ, ਪੰਨਾ 157.
3. ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਕਿਸਾਨੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ — ਰੋਹੀ ਬੀਆਬਾਨ, (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ), ਪੰਨਾ 68.
4. ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਰਵੇਖਣ (1971—80), (ਸੰਪਾ. ਰਾਘਬੀਰ ਸਿੰਘ), ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1982.
5. ਉਹੀ।
6. ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਕਿਸਾਨੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿੱਤਰ — ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ), ਪੰਨਾ 21.
7. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ, ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ, ਪੰਨਾ 17.
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18.
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 19.
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24.
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35.
12. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 50—51.
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 82.
14. ਸਰਣ ਕੁਮਾਰ ਲਿੰਬਾਲੇ, ਅੱਕਰਮਾਸੀ (ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ), ਅਨੁ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਅਜਨਾਤ, ਪੰਨਾ 40.
15. ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੁੱਸਾ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਰਾਤ ਦੇ ਰਾਹੀ' ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 32.